

Kelet-Európa ismeret mint a napi politikát kiszolgáló tudás a 20. században

Kusber, Jan: *Expertenkulturen im Wandel. Osteuropaexperten und Politik im 20. Jahrhundert.* = *Osteuropa.* 2017. No. 1-2. 59-66. p.

A „Német Kelet-Európa-ismereti Társaság” (*Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde*) által kiadott, nagy hagyományú folyóirat tematikus száma tíz-egynéhány, zömmel német alapvontakozású szakterületi portré tanulmányt ad közre a címmel megjelölt tárgykörben, J. Kusber Kelet-Európa-történész (Mainz) összeállításában és bevezetőjével. Itt az összefoglaló jellegű bevezetőt ismertetve csak jelzésszerűen térünk ki esetenként valamely résztémára. Az áttekintés alapvetően nem a Kelet-Európa-kutatás diszciplináris folyamatairól ad számot, melyek terhet gomba módjára szaporodó egyetemi vagy alapítványi intézetek tucatjai hordoznak, hanem a mindenkori politikai aktualitás által igényelt, lényegében meglevő és könnyen „forgalmazható” résztudás prezentációs útját követi végig, amivel az elemzés átnyúlik a kultúrtörténeti térbe.

Kelet-Európa (és vele a Délkelet) az orosz imperialisztikus fejlődés nyomán, majd a világháborús veszély nyomása alatt, a háború után pedig az új szovjet állammal való kapcsolatkeresés során kerül a nyugati politika érdeklődésének homlokterébe. A német folyamatok talaján a Harmadik Birodalom keleti-délkeleti aspirációi (persze, „nép”-ideológiai előjellel), majd a második világháborút követő kelet-nyugati megosztottság frusztrációi tartják továbbra is ébren az érdeklődést, s a kérdésköröket a vasfüggöny lebontása sem teszi túlhaladottá. A politikai aktualitások hátszelével már korán létrejönnek az első, tájékozódó kutatásra, illetve alapképzésre berendezkedő intézetek, mint Németországban Theodor Schiemann (1847-1921) „Kelet-Európa történeti, honismereti” – később önálló tanszékké szerveződő - szeminárium (Berlin, 1902), egyszersmind az első szakmai tömörülések. Tevékenységük vezérfonalát azonban valóban a politikailag motivált, mondhatnánk: politológiai karakterű tájékozódás és ismeretszerzés adja, melyek eredményeit a kormányadminisztráció különböző szintjei (de mindenekelőtt a külügy), politikai agytrösztök, a sajtóközpontok használják. A vezető mun-

katársak emellett gyakran állandó szakértő, tanácsadó szerepet visznek az egyes érdekeltségeknél. Jó ideig legalább annyira fontos ugyanakkor az ad hoc forrásokból merítő „exkluzív”, azonnali informálódás, amiben a vonatkozó régiókból vagy ezekhez közeli szélekről elszármazó, a helyi nyelvekben, honismeretben eleve jártas jövevény, emigráns, s nem utolsósorban a külföldi állomáshelyekre delegált sajtótudósító, külképviseleti munkatárs áll rendelkezésre. A szerepkörök az állandósított tanácsadóétól az eseti konzultánsén át a kormányközi tárgyalásoknál igényelt tolmácsolásig terjednek. Nem egyszer azonban jövevények állnak helyt magában a „kutatásban”, mint épp az említett Schiemann is, akinek tematikai érdeklődését (német, orosz stb. szomszédság, érintkezés) balti gyökerei motiválják, miközben a tevékenységét széleskörű, a napi aktualitásokat követő publicisztikájával bővíti, s épp ezzel kerül véleményformáló szerepbe a berlini udvarnál. Hasonló keresztmetszetű tevékenységével válik ismertté Schiemann berlini utóda, Otto Hoetzsch (1876-1946) is. Hoetzsch 1913-ban társalapítója az „oroszországi tanulmányok” egybefogására alakult társaságnak (*Deutsche Gesellschaft zum Studium Rußlands*), majd a helyére lépő Kelet-Európa kutató egyesülésnek (*Gesellschaft zum Studium Osteuropas*), melynek égisze alatt 1925-ben indul máig tartó útjára jelen forrásunk, az *Osteuropa* c. folyóirat.

A világháborút követő időszak szakértő-specialista profilját (akár az oktató-kutató szintekkel, akár a cselekvő politikai térrel érintkezve) néhány, szerteágazó területeken mozgó, már-már az egyszemélyi intézmény súlyával bíró pálya fémjelzi. Ezek sorában méltatlanul elfeledett az alaptevékenysége szerint agrárpolitikus/teoretikus Otto Auhagen (1869-1945), aki agrár-szakértőként teljesít külszolgálatot, előbb Szentpéterváron, majd 1927/30 között Moszkvában; a világháború előtt több szakmai tanulmányutat is tesz az orosz vidéken, melyek tapasztalatait rendre publikálja. Auhagen 1929 folyamán szembesül a 18. század végétől betelepült volgai, Fekete-tenger melléki németek tömeges visszatérési kérelmével - válaszul a sztálini kényszerkollektivizálásra, és sikerül elérnie a 15 ezerből ca. hatezer kérelmező repatriálását (akik végül azonban Dél-Amerikában kötnek ki), mielőtt a szovjet diplomácia nemkívánatos személynek nyilvánítja. (Az esetről *Die Schicksalswende des russlanddeutschen Bauerntums in den Jahren 1926 -1930* c. munkája szá-

mol be 1942-ben.) Széles olvasóközönséget vonzó publicistaként és közíróként válik ismertté Klaus Mehnert (1906-1984), a moszkvai német kolóniából elszármazott Hoetzsch-tanítvány, aki 1949-ben *Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde* névváltozattal újraalapítja a náci években megszűnt, „kultúrbolsevista” fórumként megbélyegzett Kelet-Európa szakmai összefogást, az 1939-től ugyancsak szünetelő, korábban általa szerkesztett folyóiratot is átvéve (ez egyszermind a mai felállás). Mehnert mint laptudósító mintegy a „száguldó riporter” E. E. Kisch módjára (de a balos elkötelezettsége nélkül) többször bejárja szinte az egész világot Kínától az USA-ig; témaprofilja ennyiben tehát szélesebb is Kelet-Európánál. Mehnert a német náci-évek alatt vendégtanárként szerepel a Harvard-tól Sanghai-ig. Emlékezetének áldoz a Kalinyingrádban aacheni együttműködéssel 2005-ben létrehívott *Klaus Mehnert Európa-Intézet* azzal, hogy viseli a nevét.

*

Ezen a ponton illeszthető a képbe, a tanulság kedvéért, a hitleri évek egy-egy átideologizált fejleménye. Mindenekelőtt az osztrák, galíciai születésű, még Bécsben pályára lépett Hans Koch (1894-1959) lutheránus történész-teológus említendő e tekintetben, aki Königsbergben, majd Breslauban töltött éveit követően nemzetiszocialista színekben tér vissza Bécsbe. Teológia-tanári munkássága idején elsősorban a szláv ortodoxia érdeklí, a háborús évek során pedig kibővíti a Wehrmacht-főparancsnokság javára az ukrán térségre kiterjedően végzett tanácsadói, sőt: lényegében ügynöki tevékenységgel. Ez utóbbit illetően már fiatalon gyakorlatot szerzett az első világháborús galíciai fronton, ahol hírszerző tisztként be is vetették. Idősebb bécsi kollégája, Hans Uebersberger (1877-1962, vegytiszta Kelet-Európa-történelmi ambíciói az osztrák-országi kapcsolatok történetére összpontosulnak) hasonló kanyarokkal csatlakozik a német nemzetiszocializmushoz. Hoetzsch kényszernyugdíjaztatása (1935) után berlini egyetemi pozícióját elfoglalva egyike azoknak, akik a német történelmi szakma gleichsátozását végrehajták, a szakmai tömörülés célkitűzéseit a határon túli német kutatóközösség (*Volksdeutsche Forschungsgemeinschaft*) koncepciójára áttérve. Uebersberger politikai

eltévelyedése történelmi munkáira ugyanakkor különösebb kihatással nem volt, a múltja miatt 1945 után mindössze kiesik a szakmai fősodorból. (Kései, 1958-ban megjelent, magyar szemmel feltétlenül érdekes, *Österreich zwischen Russland und Serbien* c. műve az első világháború előzményeit taglalja.) Az igazán szolgálai csatlakozás példáját mutatja az Odessza környékéről „népi”németként elszármazó Georg Leibbrandt (1899-1982) a „megszállt keleti területek minisztériumában” (*Ostministerium*) kifejtett ténykedése (több közreműködővel) az oroszországi németiség különböző régióinak feltérképezésére, regionális, stratégiai bemérésére vonatkozólag. A „belső használatra” közreadott, lényegében feldolgozatlan néprajzi-honismereti beszámoló anyag dokumentumértéke önmagában vitathatatlan.

*

Az egyéni specialista formátumához visszatérve, ennek talán a kiteljesedettebb példáját mutatja a – Schiemannhoz hasonlóan – a balti származású, nemzetközi jogi felkészültségű Boris Meissner (1915-2003), súlypontjával már a második világháború utáni időszakot felölelő életpályája. Kelet-európai jogot tanít (Hamburg, Kiel, Köln), oktatói, kutatói munkásságával szorosan kapcsolódik a Mehnert által újraalapított Kelet-Európa-kutató tömörüléshez. Doktori disszertációját a Baltikumot elnyelő szovjet intervenció nemzetközi jogi problematikájának szenteli. E mellett pedig csatlakozik a „göttingeni munkaközösség” néven megszerveződő, alapvetően az elszakadt kelet-poroszországi (az addigra szovjet-orosz Kalinyingráddá átvedlett) Königsberg professzori emigrációját befogadó csoportosuláshoz, ugyanakkor az 1950-es években egyszermind az NSZK-külgügyi hivatal vezető beosztású munkatársa, aki egyebek között az 1955-ben Moszkvába látogató Adenauer kancellár kíséretében, segédkezik a német hadifoglyok elengedése ügyében Hruscsovval folytatott tárgyalásokon (melyekről ezenközben éppen Klaus Mehnert kellő részletességgel tudósít). Másokkal közösen Meissner nevéhez is kötődik - a napi politikát kiszolgáló kutatás új típusú szervezeti formájaként mint kormányzati háttérintézmény - a „szovjetológiára” szakosodó intézet (*Bundesinstitut zur Erforschung des Mar-*

xismus-Leninismus) létrehívása, mely kevéssel később *Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien* név alatt átvált globális kitekintésre. A 2000. évig fennállt műhely napjainkig tevékeny munkatársai általában „műfaj-tisztán” a politológiai tanulmányokat szolgálják, széleskörű publicisztikai aktivitást hozzáadva. Köreik képviselik többek között a részterületekre történő tovább-szakosodás újdonságát. Legutóbb például Gerhard Simon (1937) tűnt ki az ukrán válságot érintő politikai elemzéseivel. Érdemes utalni még Dieter Bingen (1952) személyére mint az 1980-tól Darmstadtban székelő, közalapítványi „német Lengyelország-intézetet” (*Deutsche Polen-Institut*) vezető, az 1945, illetve a rendszerváltás utáni fejlődésre figyelő Lengyelország szakértőre. Ismertetett cikkünk minden eddig említett szereplőnél fiatalabb, az orosz múltra szakosodott szerzője szemmel láthatólag a történeti kutatás standard műfajához tér vissza. Az intézményesülés vonatkozásában nem mellékes információ: némi kivárással 2016 folyamán alakul meg – az újraegyesítést követően újra Berlinben – a kormányzati háttérintézmény utóda, *Zentrum für Osteuropa- und internationale Studien* néven.

Komáromi Sándor

Párbeszéd a muzulmán világgal: miként és kivel?

Etzioni, Amitai: Talking to the Muslim World: How and with Whom? = International Affairs, 92, 6, 1361-1379 p.

A közel-keleti terrorizmus elleni küzdelem kapcsán sokat kutatott kérdés, hogy hogyan lehetne ellensúlyozni az erőszakos szélsőségesek által kínált narratíva vonzerejét. Általános vélekedés, hogy az ISIS által felállított normarendszer nagyon jól működik: hatékonyan toborozza és motiválja a harcosait, és jelentős támogatottsággal bír a muzulmán világban. Az ISIS kiválóan használja a közösségi médiát, de vonzereje jórészt mégsem az általa használt felületekből, hanem az ott közvetített üzenetekből fakad. Az ISIS nem elsősorban a győzelmét és a barbár erőszakot ünneplő videókkal ragadja meg a fiatalokat, hanem azzal, hogy egy alternatív fogalmi rendszerhez való csatlakozásra invitálja őket.

A belépők rendkívül erős erkölcsi késztetést éreznek, hogy elhárítsanak valamiféle igazságtalanságot. Habár az a muzulmán világ túlnyomó része elutasítja az ISIS-t, az azt támogató kisebbség is számottevő.

A cikk arra a kérdésre keresi a választ, hogy az Egyesült Államok a korábban alkalmazott módszerekkel miért nem tudta megszólítani a muzulmán világot, és mi módon lehetne sikereket elérni a párbeszédben, ezáltal pedig a közel-keleti terrorizmus visszaszorításában. Ezt a háborút ugyanis nem lehet csak katonai és politikai eszközökkel megnyerni, mivel legalább annyira szól az információról és a propagandáról. E tekintetben jelenleg az Iszlám Állam áll abszolút nyeresre, az USA ugyanis még érintőlegesen is képtelen az iszlámon belül zajló teológiai viták lényegét átlátni, a vallástörténetről és a kulturális kontextusról már nem is beszélve.

A szerző szerint ennek nem az az oka, hogy az amerikai külügyminisztérium dolgozói ne igyekeznének mindent megtenni, hanem az, hogy az USA három alapvető feltevésből kiindulva próbálja kezelni a muzulmán világot: 1. A politikát és a vallást szét kell választani egymástól, a természetet, a társadalmat és az ént racionálisan és szekularisan kell megközelíteni. 2. A szabadpiac és a kapitalizmus a jobb élet záloga. 3. A liberális demokrácia értékeit tiszteletben kell tartani, kulcsfontosságúak az emberi jogok és a demokrácia. Ezt a három értéket különböző módokon próbálja az USA átültetni a muzulmán világba. A liberális demokráciát számos amerikai kormányhivatal és civil szervezet hivatott népszerűsíteni, de bevetették már a katonaságot és a CIA-t is erre a célra. A szekularizmust kevésbé direkt módon támogatják ugyanezen a hivatalokon és civil szervezeteken keresztül. Ami az amerikaiak jóléről alkotott elképzelését illeti, ezt rendkívül hatékonyan közvetítik az amerikai mozifilmek és tévéműsorok, illetve az amerikai turisták – mondhatni a csapból is ez folyik.

A szekularizmus, azaz az állam és az egyház szétválasztásának igénye egyrészt a vallás felvilágosodás-korabeli szemléletéből ered, másrészt az amerikai alapító atyák meghatározó élményéből a hatalmasodó anglikán egyházzal szemben az Óvilágban, harmadrészt pedig abból, hogy az Amerikába betelepülő csoportok sokszor a kereszténység különböző változatait gyakorolták, és toleranciát szerettek volna szá-